

Adamik Mária (szociológus, ELTE Szociálpolitika Tanszék)

LEHETSÉGES-E KRITIKAI DEMOGRÁFIA?

1. Mi a kérdés?

A kívülálló valójában nem akkor járul hozzá a kezdeményezett párbeszédhez, ha beszél a csapdába, véleményt nyilvánítván arról, hogy a lehetséges 27 demográfiai előreszámítási forgatókönyv közül melyiket tartja a predikcióra legalkalmasabbnak. Talán inkább, ha elméleti szempontból felveti, hogy a predikció (1) „lehetséges-e egyáltalán”, (2) ha netán lehetséges, bizonyos-e, hogy ahhoz csak makro-társadalmi folyamatokat szükséges leírni, és az aggregált adatokból az ökológiai tévkövetkeztetés bűnébe esvén az individuumoknak mindenféle szándékot tulajdonítani. Talán időszerűbb is lenne a jövőmondás bátorsága helyett egyszer csak mégis felvetni azt, (3) ki is kérdez akkor, amikor a demográfus kérdez, és milyen nézőpontból kérdez, a mindenkori államból vagy az állampolgáréból, és - különösen manapság - mire kérdez és miért is kérdez még egyáltalán? Miért is kérdezne, amikor a politikai hatalom legitimációján túl mind az idős, mind a gyerek sorsa érdektelen, közérdek nem létezik, ahogyan egy jó társadalomról sincsenek vízióink. Kényszer és igazodás annál inkább, ám ennek ártó hatását az emberi életekre a demográfia makro-érdeklődésével nem lehet megérteni.

A demográfia számára szerintem fontos felvetéseket ehelyütt aligha lehet szisztematikusan megválaszolni. Az előbbi felvetéseket megalapozó, azokat összekapcsoló kérdés tudomány-szociológiai-társadalomtörténeti horizontja az, hogy hol (volt) a helye a demográfiának a társ-tudományoknak tudott társadalomtudományok között, és azok milyen referenciát (hivatkozási alapot, támaszt, szakmai kontrollt stb.) biztosítanak egymás számára? Mennyiben van köze a demográfia relevanciája körüli mai válságjelenségnek ahhoz (mert ugye, erről van most szó!), hogy a tudományterületek nem működtek együtt, vagy nem is volt a magyar társadalomtudománynak általában sem olyan teljesítménye, amelyre a demográfia támaszkodhatott volna? Saját feladatának tradicionálisan leszűkített értelmezése miatt - ezek között metodológiai hagyományait is értve - esetleg meg sem kísérelte volna beszerezni, mondjuk a családszociológia által nem nyújtott, azaz hiányzó információkat? Hogyan adódott ez a *megoldás* a tudományok számára a magyar társadalomfejlődés problémáiból? (Mindezekre persze csak egy nagyszabású kutatás válaszolhatna, amely az episztemológiai kollektívizmusra építene: a tudomány társadalmi beágyazottságának tételéből indulna ki, és nem individuális szereplőket vonna kérdőre.)

Az a tény pedig csak látszólag vezet más irányba, hogy eközben a valóság felfedezésében kevésbé sikeres családszociológia vonulata, például saját szempontjait éppen az ő alulteljesítése miatt alulinformált demográfiából merítette. Az így együttesen produkált „megérzési kapacitás” az elmúlt évtizedekben egy spirálvonal mentén zuhant a semmibe, és ez éppen megfelel a mindenkori állam számára: olyan bot-sárgarépa (büntető/ösztönző) politikát folytathat, amelyet csak akar. Soha nem kell tudnia miféle család az, amelytől gyerekeket vár, amelytől a nemzedékek közötti szolidaritást reméli, amelyből az egészségben és életben maradás lehetőségét, és az ahhoz nélkülözhetetlen kohéziót, gondoskodást akarja kicsikarni. Ha pedig ilyesmiről nem kell tudnia, megteheti és meg is teszi, hogy a népességgel szembeni elvárása mellett azok teljesíthetőségével ellentétes társadalmi folyamatokat segít, habitusokat bátorít, magatartásokat jutalmaz.

Mi tesz ilyen esetekben a demográfia, ha tudásának nincs kritikai éle?

Ha én szociológusként ma demográfus lennék, elsőként ilyeneket kérdeznék - és kutatnék.

2. Kutatások híján...

Csak benyomásokat oszthatunk meg egymással. Néhány részletkérdést leszámítva - esetemben a kérdéskör női aspektusai azok, melyekkel alaposabban foglalkoztam -, korlátozott érvényű megállapításokat tehetek, gyanítom, mások is.

Nehézségek megfogalmazására vállalkozom, annak a további korlátnak az előzetes beismerésével, hogy megoldásokat nem tudok javasolni.

a) A népeségtudományi a legújabb társadalmi trendek, továbbá a társtudományok mai orientációja, pontosabban orientációs csődje - társadalmilag és politikailag kivételes helyzetbe hozták: úgy tűnik, a demográfia az utolsó ágens, amely az elidegeníthetetlen tárgyának (a népesség) természete okán valamifajta „egészben” kellene, hogy gondolkodjék, és ehhez valamiféle közt, közjót vagy közérdeket tételezzon. Ezt nem is lehet képes egyedül megkonstruálni, viszont ma sincsenek jelei annak, hogy társtudományok ban, intézményekben társakra lelhetne.¹ Ráadásul a népesedés kérdéseiben megragadható közjót - szemben az elmúlt évtizedekkel - a társadalom, és nem a politikai állam nézőpontjából kellene megfogalmaznia.

b) Ezt a distinkciót persze érzékelni, megragadni sem lehet, ha (1) a kettőt az államszocializmusbeli gyakorlathoz hasonlóan automatikusan azonosítjuk, vagy ha (2) azért mosódnak össze, mert az államhatalom kívánságairól tudunk, de a népesség állapotáról és vágyairól nem. Ehhez olyan különbségeket kellene érzékelni, mint például a gyerekvállalás mögötti motívumok/kényszerek: vállalhatják a szülők saját örömeikre, ezzel nemcsak a gyerekszám nő, hanem máris legalább három ember életésélyei javulnak. Egyre gyakrabban vállalják nők egyedül, mintegy jelezvén, ők még akkor is, amikor a férfiak nem; illetve feltehetően azt értették meg, hogy kicsi az esély a hosszabb távú, gyereket is elbíró jó nő-férfi kapcsolatra, a minták pedig nem elég vonzóak (nem is akart tudni a közvélemény a *Kamarás-féle* longitudinális házasságvizsgálat üzeneteiről). Ez utóbbi nyilván nem véletlenül tabu téma Magyarországon, majdnem annyira, mint a prostitúció valódi természete. Ha ilyen tabukról nyíltan beszélénk, feltehetően nemcsak a válások száma növekedne ugrásszerűen, hanem új forogatókönyvet állíthatnánk be a már létezők mellé a népességfogyást illetően is. A tabu tabuként hagyása „népesedéspolitikai érdek”, és a tudomány is tudomásul veszi ezt.

De vállalhatják a gyereket sokféle kényszerből, melyek közül csak egy az, amit a változó társadalmi körülmények ellenére mindig ugyanúgy vesznek számba: a materiális szükségletek kielégítésének remélt javulása a juttatások révén. Pedig még egy szegény család tagjai sem csak kenyéren és vízen élnek, az efféle értelmezésből adódó bánásmód pedig már önmagában megalázó, az emberi aspirációk ellen ható, hosszabb távon a rossz táplálkozással együtt betegítő.

„A jövedelempótló támogatás összege nem biztosítja a család megélhetését. A munkaerőpiacról kiszorulóknak mind nagyobb arányban vállalnak gyereket, s menekülnek ki az őket kivető munka világából a szociális ellátások felé.”

És nem az életben-egészségben megtartó örömforrásként tekintett gyerekvállalás felé! Ami az állam és a demográfiai statisztika szempontjából egy gyerek, a nemi szerepelméletek szerint egy beteljesült női funkció, ki tudja milyen mentális tehertétel éppen a kényszer okán az egyén számára. Másrészt, ki tudja milyen folyamatokat indít el kapcsolat-, majd egészségromlásban. A „fentről”, makro-szintről vizsgálódót nem érdekli ez, mert a maga módszertanával nem tudja összekötni a két szintet A Háztartás Panel vizsgálat „a súlyos elszegényedés elleni védekezéséért” értékeli a családok együtt maradását (*Tóth 1994: 27*). Mindegy, mondhatjuk ismét, fő, hogy nem rontják a válási statisztikát tovább. Persze a közvetlen halálokok között nem ismerjük fel a boldogtalanság, méltánytalanság, reménytelenség és forrásvidékéről eredő problémák szomatizálásával induló betegségeket.

c) Amit pusztán jelezni akartam előbb, az elméleti problémákkal, azok tudományos megoldatlanságával is összefügg. Például a „mikro-makro” összekapcsolása (csak a survey

technika oldja meg, hamisan), a makro-közelítések mikro-vizsgálatokkal való korrigálásának hiányzó kísérlete, vagy a társadalmi változások ellenére (a funkcionalizmus makacssága révén) változatlan nemi szerepelméletek problémátlan alkalmazása.

Mindez nemcsak a magyar tudomány általános állapotából, színvonalából következik így, hanem inkább az előbbi adódik egy kultúrából, illetve abból a részben morális, részben politikai állásfoglalásból, hogy az ember élete, életminősége itt úgysem számít. Itt, ahol gigantikus modernizációs projekteket valósítunk meg, és az azokkal járó háborús állapotok színteréül mindig a magánszférát jelölik ki. Ez nemcsak az államszocializmus rejtett tanterve volt. Beszédes, bár apró példa, hogy a magát mindig gyerekbarátnak hazudó magyar társadalom, most - éppen egy liberális emberi jogi diskurzusban - újabb intézménnyel védi a gyereket (Gyermekjóléti szolgálatok), miközben nem tudta megóvni drogtól, a műveletlenségtől, a feleslegesség érzésétől, a felnőtt társadalom brutalitásától, a szülők kudarcától stb. És a gyermekjogaira hivatkozva egyéb szakmai megfontolásokat félretéve (a gyerek egy család része, a család egy rendszer, a család a társadalomba ágyazott stb.) kívánja őt óvni. Akár a szülők ellenében is, csak hogy az újabb modernizációs kísérletek gyerekek által fizetett ára ne váljék kérdéssé.

Nem sikerült felülírni azt az államszocialista szemléletet, amely szerint csak a produktum - a gyerek léte, sőt a megszületés ténye mint adat - a fontos, míg a szülők élete értéktelen, érdektelen. Ezért tehát ők korán halhatnak. Szinte tetszés szerinti irodalmat fellapozhatunk, ez a szemlélet árad a lapokról. Noha az alábbi részlet szándéka szerint a gyerekek iskolai kudarcairól szól, most figyeljünk inkább a felnőttek életére ³.

„A szülők mértéktelen alkoholfogyasztással és/vagy agresszivitással válaszolnak sérelmeikre, a gyerek pedig egyszerre lázadva családi és társadalmi helyzetük ellen a hanszörűekkel csoportba verődve (*ha lányok, akkor inkább párkapcsolatokba menekülve*) keresnek támogatást. De menekülésre készítő helyzet az is, amikor az anyagi helyzet és a társadalmi sikertelenség nem játszik szerepet, a szülő csupán magánéletének kudarcai miatt válik neurotikussá." Vagy: „H.B. szülei például évek óta rossz viszonyban éltek, de *a családhoz ragaszkodó apa* nem akarta felbontani a házasságot. Gyerekeit ugyan szerette, de *munkája, szeretője, felesége* és egyéb teendői mellett csak türelmetlen ötpercei jutottak számukra, amit igyekezett feladataik szigorú számonkéréséért koncentrálni." (124-125. o., az én kiemeléseim A.M.)

Itt nincs hely elemezni ezt a néhány sort sem, noha előfeltevések sokasága rejtőzködik bennük arról, hogy mi is lenne a szeretet, mi az intim család, a házasság, hogy mivel jár, ha menekülésből jönnek létre a párkapcsolatok, és hogyan jelentéktelenedik a szülő élete „csupán” a jelentéktelen magánéleti kudarcá. Azoké is a következő körben, akik majd a jövő szülőit nevelik, és még azt sem mondták meg nekik, hogy a gyereknevelés ugyan szeretet kérdése, ám az döntően a gyerekek körüli munkában, gondoskodásban fejeződik ki.

3. Mindazonáltal..

d) A család, házasság, válás, a születés és halál olyan kérdések, amelyeknek a magyar társadalom nem volt hajlandó a végére járni, nem volt hajlandó azok mélységeivel szembe-sülni.

Azt gondolom, hogy olyan elfojtások működnek a társadalom egészében, ekképpen a kutatókban is, hogy azok kibeszélhetetlensége nemcsak a társadalomtudományt, a demográfiát tartja a tudatlanság állapotában, hanem a segítő szakmákat is a tehetetlenségében: amiről ugyanis a nyilvános beszéd nem szól, segítő se láthatja meg, nem észlelheti, meg nem ne-

vezheti, noha már ő is jó ideje csak nézi, nézi. És ha netán mégis meglátja, akkor sem szól, marad minden közötté és a „kliens” között.

e) Magam bizonyosan néprajzosoktól (a hódmezővásárhelyi parasztok szexuális szokásai, *Szenti Tibor*) és játékfilmekből (mint a *Huszárik Szinbádja*, vagy *Szász János Witmann fiúk* című filmje) többet tanultam a kultúránk neurotikus pontjairól, mint tehettem a magyar társadalomtudomány segítségével.

Egyetemi oktatóként pedig azt tapasztalom, hogy ha a demográfia egyáltalán a felsőoktatásban megjelenik, idegen testként, valamiféle időtlenséggel felruházva ékelődik a társadalomtudományi oktatásba: mintha mondandóját nem hatná át a többiéhez hasonló „társadalmi” eredet. Ez azért lehet, mert adatai mögött nem rajzolódik ki a társadalom változó élete, makro-magyarázataiba nem integrálhatja az ismeretlen mikrotapasztalatot: élet- és társadalomidegen. Mintha a newtoniánus időkonceptió foglya lenne, amelyben a társadalmat, abban az egyéneket mint bonyolult rendszert úgy kezeli, mint aminek nincs „memóriája”. Noha bőségesen vannak idősorai.

f) Kínos, de meg kell kérdeznünk, hogy a demográfiának, a demográfusnak miféle ráhatása lehetett ezen kérdések tartós ki (meg)beszélhetetlenségére. Nézzük csupán a módszertani oldalát. A családra, házasságra, válásra, gyerekvállalásra vonatkozó kutatásokban mindig is elfogadott eljárás volt aggodalmaskodás nélkül összevetni a tényadatokat az attitűdökre vonatkozóakkal. A társadalomtudósok számára szerintem ez alapvetően elfogadhatatlan kellene hogy legyen, éppen a mikroszint, a „személyes” korrekciója híján, ám az azonos survey technika mégis képes azokat egyenértékűsíteni. Mivel azonban a „társadalmi” jelentése mindig az oksági összefüggéseket elrejtő „fekete dobozba” van zárva (*Elster*), ami feltárva megmutathatná a kettő kapcsolatát: megmutathatná azt, hogyan működik a kölcsönhatás a tényleges cselekvés és az azt egyidejűleg értelmező, de ugyancsak kényszerítő tényezők hatására formálódó vélekedés között. Ennek ismerete híján a kutató nem tehet mást, mint saját értékrendje, vagy az általa társadalomnak tulajdonított érdek stb. alapján teremti meg a kettő közötti kapcsolatot.

1974-ben írták:

„A magyar népességnek az ideális gyerekszámról alkotott elképzelése közel áll a háromhoz (2,88), ugyanakkor a tervezett (2,08), illetve az életben lévő és még kívánt (1,98) gyerekszámra vonatkozó értékek ennél lényegesen kisebbek. Mindez arra utal, hogy a kedvező lélektani feltételek megvannak, és megfelelő népesedéspolitikai befolyásolás esetén valószínűsíthető a demográfiai magatartás módosulása”⁴

Ha majd egy 1997-es kiadású jelentésben⁵ ugyanezt az eljárást találjuk (a tényadatokat felülírják az attitűd adatok, ez is nevezhető a kemény adatok lágy értelmezésének), megkockáztathatjuk, hogy ez a sok évtizede tartó, tanulásra való alkalmatlanság - amellyel nem kívánunk a vélekedések mögé látni -, és ami miatt képtelenség feltárni a cselekvés és a vélekedések közötti összefüggést, maga is a kérdéshez való viszonyt formáló tényezőként hatott az emberek válaszaiban. Nem tudhatjuk, mi a szerepe az ilyen tanulmányok nem is titkolt értékpreferenciájának abban, hogy az emberek már gondolni sem mernek mást, mint amit elvárnak tőlük. (Az elvárásba nem csak a Rákosi-korszak Rátkó-törvénye, hanem a zajos népesedéspolitikai viták és a tudományos publikációk hatása is beletartoztak.) Mondják, amit a kérdező vár, és talán még mindig csak a kérdezetteknek van büntudatuk.

Ha a tanulmány maga nem igen hagyna kétséget a tényadatok „keménységéről”, akkor mindig akad egy szerkesztő, aki felpuhítja azokat egy bevezetőben: „Ezúttal”, kérdezi, mintha nem „ezút” lett volna évtizedekkel ezelőtt is:

„Kérdés, hogy ezúttal a család válságáról vagy inkább a

családi együttélés keretfeltételeinek kedvezőtlen, ám időben még visszafordítható változásáról lehet szó." (Jelentés 8.0.)

Vajon miért olyan fontos az a distinkció, amit a szerkesztő tesz, mennyivel lennének és miért elégedettebbek, ha „csak” a családi együttélés keretfeltételeinek „kedvezőtlen” állapotáról kellene beszámolnunk? Az ilyen fordulatokkal óvott család intézménye mellett nyilván brutálisan illúzióromboló lehet a házasságon belüli erőszak fogalma is, nem hogy tiltása. Egy, a gyerekvállalásról szóló tanulmányt bevezető mondat tételezi a tipikus „kauzális” kapcsolatot:

„...a gyerekvállalási lehetőségek romlása a tényleges gyermekvállalási magatartás kedvezőtlen alakulását idézte elő.”
(Jelentés 9. o.)

Az államszocializmus megdönthetetlennek tűnő kizárólagos materialista szükségletértelmezése ez, épp olyan 1997-ben, mint volt 1974-ben, mindkettő kizár minden egyéb magyarázó elvet. Néhány sorral alább:

„Mindazonáltal a gyerekekkel és a családdal kapcsolatos vélemények bizonyos fokú optimizmust engednek meg. Magyarországon a családdal és a gyermekek vállalásával kapcsolatos attitűdvizsgálatok más országokhoz képest erős pozitív elkötelezettséget mutatnak.” (Az én kiemelésem A.M.)

És ez a „mindazonáltal”, szőnyeg alá söpörve minden ellentmondást, ahogy egy jó családban illik, a fő „paradigma” már sok évtizede: a valóság rejtegetése önbecsapás árán, stiláris eszközökkel.

Ha ma felteszi a kérdezőbiztos a kérdést, minek tulajdonít nagyobb fontosságot: családi életének, vagy munkahelyi előrelépésének? Nos, mit mond erre egy évtizedeken át a népesedéspolitikai vitákon szocializált, nemzetgyilkosságtól elhatárolódó jó magyar polgár? Mit, akinek emberi méltósága és életminősége, abban emberi kapcsolatainak minősége mindig is érdektelen volt? Ugye, hát, a családját. Igaz, már 1972-ben feleannyi időt töltöttek a házastársak egymással Győrött, mint Osnabrückben, és háromszor annyit másokkal, mint társukkal, míg Osnabrückben kétszer annyit a társukkal, mint másokkal⁶.

A gyermekvállalási magatartás alakulását értelmezve a publikációk hemzsegnak a „mindazonáltal” típusú ellentmondásoktól, egyetlen oldalon férnek el az egymásnak ellentmondó kijelentések. A feszítő ellentmondással szembeni vakság érthetetlen struccpolitika, főként amikor az már csak az államszocializmusbeli kizárólagos materiális szükségletértelmezés erőszakolása révén fedí el az ellentmondásokat. Ez az eljárás persze csak úgy lehetséges, hogy feltesszük, a kutatók, szerzők beszédmódját ugyanaz a szimbolikus kényszer alakítja, mint a válaszadókét.

„Annyit nagy valószínűséggel megállapíthatunk, hogy a kisgyermekes szülők körében nagyon is érthető (bár Magyarországon különlegesen intenzívnek mutatkozó) gyermekcentrikus beállítódást nálunk a közvélemény, a közgondolkodás is megerősíti. Helyzetünk tehát ebből a szempontból kedvezőbb és reményteljesebb, mint azokban az országokban, ahol az akaratlagos gyermektelenség eszménye már elterjedtebb”.
(Jelentés, 1997)

Majd néhány sorral alább:

„Mind a longitudinális, mind a keresztmetszeti vizsgálatok azt mutatják tehát, hogy a házasságban töltött évek számával, illetve a kor előrehaladtával párhuzamosan csökken a kívánt gyermekek száma, de végül ezek a csökkentett tervek sem valósulnak meg maradéktalanul". Vagy: „A családtervezési vizsgálatok eredményeit és az 1990-es évek termékenységi trendjeit elemezve megállapítható, hogy egyre nő a különbség a jövőbeni szándékot kifejező családtervek és az aktuális termékenység szintje között."

Ám nem az következik, amit józan ésszel gondolnánk. Nem merül fel, hogy a diszcrepancia időtartamban, mértékében túl megy azon a szinten, hogy ne kérdőjelezné meg a kérdéseket és válaszokat. Már réges-régen a feltett kérdéseket és válaszokat kellene vizsgálni, vagy legalább a válaszokat, és a felmerült kételyt, a válaszoló valamiféle igazodását kellene magyarázni. Talán az élesedő különbségben a közvélekedést nem ártatlanul befolyásoló „saját hatást" is - mint a mérésbe beavatkozó műszert - tetten érni. Nem, a kérdező horizontja megingathatatlan, újból és újból a bizakodás aktuális tények súlyát elmaszatoló sóhaja zárja a fejezetet:

„Ez más szóval azt jelenti, hogy egy jelentős kivárási, illetve időzítési elem található a fiatalok jelenlegi termékenységi magatartásában. A gyermekvállalás kedvezőbb feltételeire várva elhalasztják az egyébként kívánt gyermek világra hozatalát." (Jelentés 98-99. p.)

A demográfus elégedett lehet, lám az állampolgár azonosul az ő szempontjaival, s alig zavarja, hogy - immáron a nulla gondoskodás és a totális versenyre berendezkedő magyar vadkapitalizmusban, az egyre zsugorodó támogató személyes networkök mellett -, már megint sikerült az értékpreferenciákat mérő survey technika alkalmazása alapján (a szent módszer!) objektívnek tekintett eredményeiből eddig összetákolt kártyavárra - a magyar egy család- és gyermekszerető nép - egy újabb kártyalapot illeszteni.

Innentől a szakmai feladat már csak abban a mesterkedésben merülhet ki, hogy a képmény tényeket hogyan is írhatná felül a következő évtizedekben is puha adatok (attitűd, érték) lágy (ideológiai, értékterhelt) értelmezése. Csökken a családban élők száma, a házasságot kötőké is. Ha mégis kötnek, minden ellenkező irányú, főként gazdasági természetű külső nyomás ellenére az újak alig több mint fele marad egyben, majd noha a házasságok elsődleges céljaként a magyarok más nációkhoz képest legmagasabb arányban nevezik meg a gyerekek vállalását és nevelését akár saját boldogságuk előtt is: aztán gyerekeket mégis kevésbé vállalnak.

Szerintem kínos ügy ez így. Úgy kell a nehézségeket továbbgondolni, hogy persze tudjuk közben, a kártyavár-hívő közmorált és a közhatalmat az építmény nem fogja zavarni ezután sem. Szándékom szerint én egy kártyalapra most ráfűjtam, és restellem, hogy mást nem tehetek, csak figyelem, meginog-e...

A 'köz' jelentése önmagában problematikus egy olyan régióban és történeti periódusban, ahol és amikor nem igen maradtak ágensek - állami intézmény, politikai párt, tudományos műhely, közszolgálati televíziócsatorna, egyetemi tanszék, Társadalombiztosítási Önkormányzat, de még a segítő szakma sem - amelyek új ideológiák és nyers érdekek mentén mára hangsúlyozással ne hordták volna szét a 'köz'-t.

Csoba Judit (1994) A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására, *Esély* 6. sz. 8. p.

³*Liskó Ilona*: Kudarcközépfokon. *Medvetánc* 1986/4., 1987/1. 123-142. p.

Szabady Egon (1976): Időszerű népesedési kérdések, in *Szabady szerk. Nők-gazdaság-Társadalom*. MNOT. Kos-suth 21. p.

Lévai-Tóth (szerk.): Jelentés a nők helyzetéről, TÁRKI-MüM. Továbbiakban „Jelentés”.

5

Varga Károly (1971): Házassági kohézió az időmérleg tükrében, in: *Lócsei Pál (szerk.) Család és házasság a mai magyar társadalomban*. KJK 200-226. p.